

Навчально-дослідна програма
«КИЇВСЬКЕ ХРИСТІЯНСТВО ТА УНІЙНА ТРАДИЦІЯ»

Український Католицький Університет
Гуманітарний факультет
Філософсько-богословський факультет

З благословення
Глави Української Греко-Католицької Церкви
Блаженнішого Святослава Шевчука

Видання здійснюється
у рамках публічного проекту
«Соборна Україна та Київська традиція»
за жертовної підтримки
українських меценатів

КНИГА ІСУСА НАВИНА

Давньослов'янський четій текст за списками XIV–XVI століть

Упорядкування та вступна стаття
Тетяни Вілкул

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
Львів 2017

УДК 27-243.22-234-277"13/15"
ББК Э37-210.912я9
К 532

Науковий редактор: д-р біблійного богослов'я о. *Юрій Щурко*
Рецензенти: член-кор. НАНУ, проф., д-р істор. наук *Любов Дубровіна*,
д-р філол. наук *Анна Пічхадзе*, проф. габ., д-р істор. наук *Сергеюс Темчінас*
Рекомендовано до друку Вченою радою Гуманітарного факультету
Українського католицького університету (протокол № 5 від 5.09.2017)

Вілкул Т.

К 532 Книга Ісуса Навина: Давньослов'янський четий текст за списками XIV–XVI століть. – Львів: Видавництво УКУ, 2017. – 288 с. – (Серія «Київське християнство», т. 9).

ISBN 978-966-2778-92-2

Монографія є першою в історіографії критичною публікацією *Книги Ісуса Навина* – шостої книги Старого Завіту, що продовжує виклад біблійної історії після Мойсеевого П'ятикнижжя. Старозавітний наратив оповідає про завоювання і розподіл Обітованної Землі між синами Ізраїлю, а також описує діяння їхнього провідника Ісуса Навина. Давньослов'янський повний, тобто нелітургійний переклад *Книги Ісуса Навина* був здійснений у Болгарії на початку X ст. Фрагменти з цього перекладу ввійшли до Палеї (тлумачення старозавітних текстів), давньоруських хронографів і використовувалися літописцями в описах військових подій. Дослідження здійснене з використанням широкого кола рукописних джерел, автором враховано 17 найдавніших текстів, збережених у біблійних збірниках XIV–XVI ст.

Видання розраховане на богословів (зокрема біблістів), істориків, лінгвістів, літературознавців й усіх тих, хто цікавиться давньослов'янською та киевохристиянською духовною спадщиною.

Vilkul T.

К 532 Book of Joshua: Slavonic Chet'i Text according to 14th through 16th Century Copies. – Lviv: UCU Publishing House, 2017. – 288 p. – (Series “Kyivan Christianity”, Vol. 9).

ISBN 978-966-2778-92-2

The monograph is the first critical edition of the Old Slavonic *Book of Joshua* – the sixth book of the Hebrew Bible/Old Testament, the biblical story that follows Pentateuch. This biblical book narrates the conquest of the Promised Land and the division of the land among the twelve tribes of Israel. It also describes vital leadership role of Joshua at the time of settlement. The first complete Old Slavonic translation of the *Book of Joshua* was made in Bulgaria at the beginning of the 10th c. Some fragments of this translation were used in Paleia (interpretation of the biblical texts) and in Old Ruthenian chronographs. The Book of Joshua was also widely used by Old Ruthenian chroniclers in battle narratives.

This monograph offers a comparative analysis of numerous manuscripts, including 17 oldest texts preserved in biblical collections of XIV–XVI cc.

© Тетяна Вілкул, упорядкування,
вступна стаття, 2017
© Видавництво УКУ, макет, 2017

ISBN 978-966-2778-92-2

Сторінка Віленського списку Іудейського хронографа з нотаткою писаря Григорія про значення Старого Завіту для Святого Письма (Наукова бібліотека ім. Врублевських АН Литви, Відділ рукописів, ф. 19, № 109, арк. 242г)

ЗМІСТ

Перелік скорочень.....	9
Давньослов'янський переклад Книги Ісуса Навина: свідки тексту, редакції, співвідношення з грецьким оригіналом	11
Бібліографія	37
Книга Ісуса Навина за Архівським списком Іудейського хронографа, з різночитаннями: Текст	41
Глава 1	43
Глава 2	48
Глава 3	54
Глава 4	59
Глава 5	65
Глава 6	70
Глава 7	78
Глава 8	85
Глава 9	94
Глава 10	101
Глава 11	115
Глава 12	122
Глава 13	127
Глава 14	136
Глава 15	141
Глава 16	155
Глава 17	158
Глава 18	164
Глава 19	171
Глава 20	182
Глава 21	185
Глава 22	195
Глава 23	205
Глава 24	210
Показчик лексики.....	221

Перелік скорочень

МГАМИД	→ Московский государственный архив Министерства иностранных дел
РГАДА	→ Российский государственный архив древних актов
ОР БАН	→ Отдел рукописей Библиотеки академии наук
ОР ГИМ	→ Отдел рукописей Государственного исторического музея
ОР РГБ	→ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки
ВОЗ	→ Biblioteka Ordynacji Zamojskich
<i>add, +</i>	→ додано
<i>cf</i>	→ порівняти
<i>contam</i>	→ contamination, контамінація
<i>corr (corr ex)</i>	→ correctura, виправлення (виправлено з)
<i>del</i>	→ deletus, вилучено
<i>ditt</i>	→ dittographia, диттографія
<i>init</i>	→ initialis, ініціал
<i>mg</i>	→ на берегах
<i>om</i>	→ випущене
<i>part</i>	→ partim, частково
<i>part del</i>	→ частково вилучено
<i>prox</i>	→ proxime, близько
<i>reconstr</i>	→ reconstructum
<i>retr</i>	→ retritum, затерте
<i>sup, sup lin</i>	→ supra, supra lineam, надписане над рядком
<i>tr</i>	→ transposuit, переставлене місцями
-	→ випущене одне слово
--	→ випущено більше ніж одне слово
/π/	→ вставка з Паремійника

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД КНИГИ ІСУСА НАВИНА: свідки тексту, редакції, співвідношення з грецьким оригіналом

Загальним місцем славістичних праць стало визнання того факту, що слов'янські біблійні переклади поклали початок книжній культурі, формували літературну мову та світосприйняття¹. Під однією обкладинкою вся Біблія з'явилася в руських землях не раніше XV ст., до того зберігаючись у масі найрозмаїтіших текстів. Книга Ісуса Навина є складовою частиною збірника, що обіймав перші вісім книг Старого Завіту і називається, відповідно, Восьмикнижжям. Однак перші п'ять із них (П'ятикнижжя) могли існувати окремо й іноді шоста книга Біблії відкривала окремі збірки-продовження П'ятикнижжя². Вона також входить у хронографи – давньоруські компіляції з біблійних і парабіблійних текстів та витягів з перекладних візантійських хронік.

У публікованому виданні³ пропонується текст давньослов'янського повного або четієвого перекладу Книги Ісуса Навина, зроблений на матеріалі сімнадцяти рукописів. Не в стані охопити вичерпно збережену рукописну традицію, що налічує, за приблизними підрахунками, близько сотні манускриптів, вони, втім, складають репрезентативний корпус раннях

¹ Див., наприклад: А. А. Алексеев. *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург 1999, с. 9; И. Н. Данилевский. *Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов*. Москва 2004.

² Пор. за: R. Mathiesen. Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations from the Old Testament // *Polata knigopisnaja* 7 (March 1983) 3–48. Серед використаних у цій публікації такими є Троїцький № 2 та Йосифо-Волоцький № 9/12 (див. далі сигли та відомості про рукописи). Інформацію про найстарші списки слов'янських біблійних перекладів подано також у: *Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. (рукописные книги)* / підгот. Д. М. Буланін, А. А. Романова, О. В. Творогов, Ф. Томсон, А. А. Турилов. Санкт-Петербург 2014, с. 18–21.

³ Використаний у дослідженні науковий термінологічний апарат подано в авторській редакції.

представників усіх трьох збережених до наших днів редакцій. Попередня едіція (зі серії «Die Methodbibel» 1996 р.), підготовлена Діліаною Атанасовою, брала до уваги тексти лише трьох списків поряд з пізньою Острозькою Біблією. Хоча свого часу ця праця заповнила лакуну і була корисною, вона має доволі значні недоліки. Головним із них є бідна представленість рукописів та не виправдані виправлення-емендації, про частину з яких читача навіть не поінформовано⁴. Як відомо, що більше списків різних груп та редакцій зіставлено з текстом, тим точніше наше розуміння текстології пам'ятки. Загалом німецько-болгарський проект кінця 1990-х рр. ставив за мету реконструювати біблійний переклад св. Методія, зроблений у Моравії наприкінці IX ст.⁵, але нині четій переклад Восьмикнижжя пов'язують

⁴ Виправлення доволі часто зроблені за пізньою Острозькою Біблією, що, як переко-нуємося пізніше, неприпустимо. Крім того, на матеріалі рукописів кінця XIV – першої половини XVI ст. здійснено спробу відновити глаголичний протограф IX ст. (D. Atanasova. Das Buch Joshua // *Die Methodbibel, Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte*, т. 9 [= *Die Slawischen Sprachen*, т. 49]. Salzburg 1996).

Використані дослідницею списки: Троїцький № 2 з кінця XIV ст., Московської духовної академії № 12 початку XVI ст. та Рум'янцевський № 29 з 1537 р. (усі три – сьогодні в РДБ, сигли див. наприкінці). Ось декілька прикладів емендацій:

1.Н. 2.8: «храмъ» – так тільки в Острозькій Біблії (ОБ), в російській редакції та хронографічній (Іудейському хронографі, що не залучається в тексті Д. Атанасової); тут «клѣтъ», у південнослов'янській редакції – інновація «полатоу» (зазначено у прим.).

2.9: «възьиде», натомість у всіх слов'янських списках – «възлѣзе» (зазначено у прим.).

2.19: «изъидеть» – так тільки в ОБ, а в усіх слов'янських списках – «излѣзеть» (зазначено у прим.).

2.22: «въ горѣ» – так тільки в ОБ (написання інакше: «горѣ»), тоді як у південнослов'янській і хронографічній редакціях та в одному зі списків російської редакції – «въ горьскоую» (у розпорядженні дослідниці був лише Рум'янцевський список (РС), в якому простежуються середньоболгарські мовні риси: «горскѣ»). Варіант «въ горьскоую» є вихідним читанням (пор. грец. εἰς τὴν ὄρεινὴν). При цьому в більшості списків російської редакції видозмінено «гороу високоюу».

2.23: «въсе приключъшее са» – так в одному зі списків південнослов'янської редакції (Р), в інших південнослов'янських списках – «приключившееа», в російській редакції та в ОБ – «слоучившееа», у хронографічній редакції – «елико слоучишаса»; вірогідно, вихідне читання зберіглося в російській редакції.

4.3: «плъцѣ» – так в одній підгрупі південнослов'янської редакції (Р БЗ), в іншій підгрупі (С Гр) та решті редакцій – «плъчици» (у прим. не обумовлено). Те саме див. 6.11/6.10, 6.14/6.13.

6.17/6.16: «посълахомъ» – близько тільки в ОБ – «посълахо», в усіх слов'янських списках – «поустихомъ» (у прим. не зазначено).

⁵ Короткий опис проекту, його мети та результатів, де вказано, що йдеться саме про Методієвську Біблію від 882 р.: *Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte. Die Methodbibel*

радше з пізнішим періодом і давньоболгарським преславським літературним осередком (див. далі).

Тексти Восьмикнижжя неодноразово залучалися в різноманітних творах оригінальної й перекладної літератури, що побутували в Давній Русі та інших слов'янських землях кола *Slavia Orthodoxa* або кириличної книжності. Зокрема це стосується історичних творів – хронік, історій, літописів – для яких Книга Ісуса Навина слугувала взірцем у написанні військових наративів. Припускають, що четій, чи повний, переклад Восьмикнижжя з'явився у Болгарії в епоху царя Симеона – в першій чверті X ст.⁶, а в давнішу добу, за слов'янських апостолів Кирила та Методія, були перекладені службові (літургійні) біблійні тексти⁷. Утім, атрибуція ранніх давньослов'янських перекладів Святого Письма – справа вкрай складна і спірна. Вже в перші десятиліття слов'янської книжності виникла легенда, нібито сам св. Методій після смерті брата Кирила, тобто десь між 869 та 884 рр., «посажь два попы скорописця» (посадив за роботу двох попів-скорописців) і за шість місяців «преложи» всю Біблію, «развѣ Макавѣи» (окрім Макавейських книг⁸). Насправді ж переклад біблійних книг був тривалим процесом, що розтягнувся на декілька віків, від IX по XII ст. Паралельно здійснювалося редагування й вивірення, а з XIII–XIV ст. бачимо нові переклади⁹.

von 882 // *Universität Salzburg* (www.uni-salzburg.at) // http://fodok.uni-salzburg.at/pls/portal/nav.show?x=&format=full_projekt&object=143&lang=158.

⁶ Наприклад: А. А. Алексеев. Кирилло-мефодиевское переводческое наследие и его исторические судьбы // *История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов*. Москва 1988, с. 127–138; А. А. Пичхадзе. К истории четвѣго текста славянского Восьмикнижия // *Труды отдела древнерусской литературы* 49 (1996) 10; F. Thomson. The Slavonic Translation of the Old Testament // *Interpretation of the Bible*. Ljubljana 1998, с. 729.

⁷ Припускалося також, що за Кирила та Методія богослуження відбувалося переважно за латинським обрядом і більшість літургійних перекладів (включно з найбільш важливим для порівняльних студій повного / четієвого та службового текстів збірником – Паремійником) – справа учнів та послідовників Кирила й Методія. Див.: А. М. Пентковський. Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия // *Свети Ђурило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)*. Београд 2014, с. 54–57, 66–72.

⁸ Оповідь уміщує «Просторе Житіє святого Методія»: П. А. Лавров. Материали по истории возникновения древнейшей славянской письменности // *Труды славянской комиссии*, т. 1. Ленинград 1930, с. 77.

⁹ F. Thomson. The Slavonic Translation, с. 605–920; його ж. A Brief Survey of History of the Church Slavonic Bible from its Cyrillomethodian Origins until its Final Form in the Elizabethan Bible of 1751 // *Slavica Gandensia. The International Review of the Belgian Centre for Slav Studies* 33 (2) (2006) 1–100; А. А. Алексеев. *Текстология славянской Библии*; А. А. Пичхадзе. Библия. IV. Переводы. Церковно-славянский перевод // *Православная Энциклопедия* (режим доступу: www.pravenc.ru).

Восьмикнижжя, як і інші частини Біблії, репрезентоване у слов'янських землях трьома типами текстів: 1) четієм, або повним, 2) службовим, для Старого Завіту – паримійним (Паремійник – це збірник фрагментів переважно старозавітних книг, що прочитувалися під час служб), 3) інтерпретованим, або тлумачним¹⁰. У четіїх версіях є вставки з Паремійника, а також небіблійних, передусім палейних текстів¹¹.

У процесі побутування й ревізій четіїх збірок Восьмикнижжя та П'ятикнижжя протягом X–XIV ст.¹², нагромадилися зміни, які призвели до появи кількох редакцій. На сьогодні визначено три з них: російську, південнослов'янську та хронографічну. Перші дві редакції окреслив на початку XX ст. на матеріалі Книги Буття Олександр Михайлов¹³. Учений виділяв також списки «проміжної групи»¹⁴. Поділ на ці три нерівні гілки прийняли сучасні дослідники, зокрема Анна Пічхадзе, Франсіс Томсон, Анатолій Алексєєв¹⁵. Хронографічна редакція виокремлена автором цього видання на матеріалі книг Вихід та Ісуса Навина¹⁶. Річ у тім, що рукописна традиція

¹⁰ А. А. Алексєєв. *Текстология славянской Библии*, с. 23–39.

¹¹ Словом «палей» (з грец. *παλαιά* – «давня») початково позначали тільки перші книги Старого Завіту, але згодом цей термін було поширено й на різноманітні тлумачення до них. Відомі Толкова (тлумачна), Повна хронографічна, Коротка хронографічна та Історична палей.

¹² Протягом цього часу переписувалися біблійні збірки, що слугували протографами копій, які дійшли до нас. Найдавніший рукопис П'ятикнижжя – Троїцький № 1 (РДБ, ф. 304 (зібрання Троїце-Сергіївської Лаври), № 1) – початку XV ст. Старша копія 6–8 книг Восьмикнижжя – Троїцький № 2, кінця XIV ст.

¹³ А. В. Михайлов. *Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе*, ч. 1: *Паримейный текст*. Варшава 1912, с. 322–324; його ж. *Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе*, вип. 1–4. Варшава 1900–1908.

¹⁴ Див.: А. В. Михайлов. *Опыт изучения текста книги*, с. 322–324.

¹⁵ А. А. Пічхадзе. К истории четъего текста, с. 13; F. Thomson. *The Slavonic Translation*, с. 730. А. А. Алексєєв. *Текстология славянской Библии*. У працях Ф. Томсона та А. Алексєєва «русская» редакція отримала назву східнослов'янської («восточнославянской»). Я залишаю традиційну назву «російська редакція», аби уникнути плутанини, адже хронографічна редакція також є східнослов'янською. До речі, болгарські колеги визнають поділ лише на дві гілки – південнослов'янську та російську (наприклад: Т. Славова. Библейското Осмокнижие в Архивния хронограф // *Palaebulgarica* / Старобългаристика. 34 (3) (2010) 30; В. Желязкова. Описанието на скинията в старобългарския превод на Книга Изход // *Кирило-Методиевски студии*, кн. 18. София 2009, с. 157, прим. 26–27).

¹⁶ Т. Л. Вілкул. Давньослов'янська Книга Вихід: четій текст та грецький оригінал // *Княжа доба: Історія та культура* 6 (2012) 89–98; її ж. Книга Вихід хронографічної редакції. (Іудейський хронограф та Троїцькі П'ятикнижжя) // *Спеціальні історичні дисципліни*, т. 22–23. Київ 2014, с. 504–516; її ж. *Літопис і хронограф: Студії з домонгольського кийського літописання*. Київ 2015, с. 401–435.

тих двох списків, які були віднесені О. Михайловим до «проміжної групи», поповнилася ще трьома, а співставлення та дослідження варіантів показали, що згадана група насправді є самостійною гілкою, що зберігає багато початкових читань¹⁷. А отже, її потрібно вважати ще однією, третьою редакцією Восьмикнижжя. Оскільки до неї ввійшли списки Іудейського хронографа¹⁸ другої половини XIII ст., вона отримала назву «хронографічної».

Хронографічна редакція не має ознак датування, проте очевидно, що вона створена не пізніше, ніж її відгалуження в Іудейському хронографі – пам'ятці, ймовірно, галицько-волинського походження другої половини XIII ст. Російську редакцію в цілому теж не вдається датувати. Однак версія більшості її списків, де вміщено фрагменти зі середньоболгарського, або Афонського, паримійного тексту, не могла виникнути раніше XIII – початку XIV ст.¹⁹ Орієнтиром слугує час появи саме цього виду Паремійника. Південнослов'янська редакція, найвірогідніше, утворилася після XIII ст. Її списки мають вставки з Історичної палей, переклад якої зазвичай датують першою половиною XIII ст.²⁰ Порівняння цитат із Восьмикнижжя в Повісті

¹⁷ Традиційно вважають, що «проміжна група» виникла внаслідок звіряння списків російської редакції зі списками південнослов'янської (див.: А. А. Пічхадзе. К истории четъего текста, с. 13; F. Thomson. *The Slavonic Translation*, с. 730). Проте результатом такої процедури, як правило, є велика кількість спільних вторинних читань, а нерідко – також і поява контамінацій. За моїми спостереженнями, у хронографічній версії обидві ознаки вторинності відсутні.

¹⁸ Цей хронограф у попередній науковій літературі отримав декілька назв: Іудейський хронограф, Архівський хронограф (переважно в літературі XIX ст. та зараз серед болгарських колег, за назвою старшого його списку, з модифікаціями Архивский / Архивний), Хронограф 1262 р. (серед литовських колег та кількох українських). Позначення в англійській літературі – *Jewish Chronicle*. «Іудейський» – найменування, дане пам'ятці В. Істріним, найбільш уживане в наш час.

¹⁹ А. А. Пічхадзе. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике // *Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова*, вип. 4. Москва 1998, с. 5; її ж. К истории славянского Паримейника (паримейные чтения книги Исход) // *Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян*. Москва 1991, с. 147–173.

²⁰ *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вип. 2, ч. 2. Ленинград 1989, с. 160 (там само й давніша література). Були спроби датувати переклад X ст., див.: Р. А. Станков. *Лексика исторической палеи: Исследване*. Велико Търново 1994. Про походження тексту з XII–XIII ст. йдеться в недавніх роботах: J. Reinhart. *Die älteste Bezeugung der Historischen Paläa in slavischen Übersetzung* [= *Cod. Slav. Vindob. nr. 158*] // *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, кн. 83. Београд 2007, с. 45–75; Т. Славова. Историческата палей и славянската хронографска традиција // *ПОЛУИСТОП. Scripta slavica. Mario Capaldo dicata* / відп. ред. К. Дидди. Москва – Рим 2015, с. 257, 263.

временних літ, укладеної на початку XII ст., доводить, що на момент запозичення всі три редакції ще не склалися²¹.

Кожна з редакцій поділяється на підгрупи. Списків російської найбільше, кілька десятків. Як зазначали О. Михайлов, А. Пічхадзе та інші, рукописи розгалужуються на три групи: ранню, пізню²² та пізню з давньоєврейськими глосами. Хронографічна редакція складається з двох підгруп: Троїцьких збірників П'ятикнижжя та Іудейського хронографа. Загалом її списків лише п'ять. Поділ на підгрупи тут актуальний, на жаль, лише на матеріалі перших п'яти книг Біблії, а починаючи з Ісуса Навина, в нас залишається тільки Іудейський хронограф. У південнослов'янській редакції також виокремлюють дві підгрупи, списків менше десятка.

В усіх версіях четієвого перекладу трапляються «нечетії» домішки, внесені у процесі побутування текстів. Зокрема, переписувачі вводили до них читання з обох видів Паремійника, давнього та середньоболгарського. Проте службових читань саме в Книзі Ісуса Навина небагато²³, що спрощує текстологічний аналіз.

За основний рукопис обрано Архівський, а для співставлення я залучаю інші шістнадцять списків²⁴. Це передовсім два свідки Іудейського хронографа: Віленський і Варшавський. Дев'ять списків представляють російську редакцію. Використано всі свідки ранньої групи: Троїцький № 2, Ундольського № 1, Доброхотова № 13, до яких примикає Троїцький № 728. Вибірково – пізньої групи: МДА № 12, Барсова № 1, НСРК F 15, Синодаль-

²¹ Т. Л. Вілкул. *Літопис і хронограф*, с. 418–429.

²² Досі у науковій літературі визначалися як «група з інтерполяціями з раннього Паремійника», «група з інтерполяціями з пізнього Паремійника». Однак аналіз матеріалу книг Вихід, Ісуса Навина та деяких інших свідчить, що в останній не тільки введено вставки з пізнього Паремійника, що з'явився не раніше XIII–XIV ст. Вона справді має ознаки пізнього походження, зокрема, початкових читань у ній збережено надзвичайно мало.

²³ У Паремійник потрапили витяги тільки з двох глав, 3-ї та 5-ї. Регулярно включення з Паремійника простежуються в попередніх частинах Восьмикнижжя, зокрема в книгах Буття та Вихід, з кожної з яких у служби ввійшли до третини тексту. Що ж до Книги Ісуса Навина, то ймовірні поодинокі службові варіанти виявляємо лише в південнослов'янській редакції.

²⁴ Деякі з них оцифровані й доступні в Інтернеті. Троїцький № 2, Троїцький № 728, Московської Духовної академії № 12, а також Григоровича № 1 див. на сайті Троїце-Сергіївої Лаври: Свято-Троїцька Сергієва Лавра (www.old.stsl.ru) (Головне зібрання рукописів, зібрання Московської духовної академії, зібрання Григоровича). Архівський див. на сайті Cyrillo-Methodianum, створеному болгарськими дослідниками, й зокрема, Анною-Марією Тотомановою: <http://histdict.uni-sofia.bg/chronograph/clist>. Усі тексти, зрозуміло, не мають різничитань і з іншими списками, а також поділу на глави та вірші.

ний список № 915 Генадійської Біблії, Йосифо-Волоцький № 9/12. Пізню підгрупу з єврейськими глосами в тексті до уваги не взято. До південнослов'янської редакції репрезентують чотири списки, що згруповані таким чином: Севастіянівський № 1/1431 – разом з Григоровича № 1, Рум'янцевський № 29 – із Барсова № 3²⁵.

Характеристики редакцій та груп.

Іудейський хронограф

Яку специфіку мають визначені три редакції в цій частині Восьмикнижжя? Аналіз збігів і розбіжностей редакцій та груп почну з відгалуження хронографічної редакції, що дійшло до нас, – *Іудейського хронографа*. У цьому хронографі зроблено досить багато пропусків, натомість доданих від редактора виразів та окремих слів, а також лексичних заміни мало. Чужорідні вкраплення з Паремійника чи палей відсутні²⁶. Вирази та слова пропущено

²⁵ О. Михайлов указав сім південнослов'янських списків: Афонський, Крушедольський, Белградський № 459, Михановича, Григоровича № 1, Севастіянова № 1/1431 та Рум'янцевський № 29 (А. В. Михайлов. *Опыт*, с. XXVIII, XXXVI–XXXVIII, XLV, LXIII, LXXIV–LXXVIII, CCXCII). Де зберігаються перші два – невідомо, Белградський утрачений, Михановича – нині в Бібліотеці Хорватської академії наук та мистецтв (№ IIIc17). У виданні давньоболгарського перекладу 12 малих пророків перераховано п'ять південнослов'янських списків, що містять Восьмикнижжя (Р. Златанова. *Книга на дванадесетте пророци с тълкования* [= Старо-българският превод на Стария Завет, т. 1 / заг. ред. і вступ С. Николова]. София 1998, с. XXI–XXV, передмова С. Ніколової). Крім уже згаданих – Барсова № 3 та Бібліотеки Румунської АН № 82. На жаль, мені не вдалося обстежити Хорватський № IIIc17 та Румунської АН № 82, тому поділ на підгрупи південнослов'янської редакції, вірогідно, далі буде уточнюватися. Між тим О. Михайлов виділяв інші групи. Він вважав близькими Севастіянівський і Рум'янцевський списки (А. В. Михайлов. *Опыт*, с. LXXVII). Проте вчений брав до уваги не стільки текст, скільки підзаголовки, які доволі мінливі. Його висновки не підтверджуються аналізом різничитань. Текстуальні маркери дозволяють говорити про близькість саме Севастіянівського до Григоровича № 1, тоді як Барсова № 3 разом із Рум'янцева № 29 становлять іншу підгрупу (різничитання наведені далі).

²⁶ Сказане стосується спільного протографа списків Іудейського хронографа. В Архівському та Варшавському списках таки включено чужорідні фрагменти, з Історичної палей. В Архівському їх уписано дрібнішим почерком на прогалинах, залишених основним писцем, у молодшому Варшавському – в основному тексті. Отже, Історична палей введена на якомусь із пізніх етапів побутування тексту. Вона не входила в Іудейський хронограф, оскільки жодного її фрагмента Віленський список не має. Натомість у Віленському бачимо підзаголовки південнослов'янської групи. У розпорядженні його копіста, крім основного списку хронографа, був також додатковий рукопис, що належав до південнослов'янської редакції Восьмикнижжя. При цьому низка читань ближча до Р БЗ, хоча повністю варіанти не збігаються.

в І.Н.2.13²⁷, 4.8²⁸, 4.13²⁹, 5.4³⁰, 7.22³¹ тощо. Лексичні заміни та інші вторинні читання помічаємо, наприклад, у І.Н.10.5, де замість переліку учасників ворожої коаліції «и цѣрь хевроньскъ . и цѣрь иеримуфьскъ» у хронографі вписано «сами и вси людие и» (пор. читання інших версій та грец. καὶ βασιλεὺς Χεβρών καὶ βασιλεὺς Ἱεριμούθ). У 17.14 у вираз «почто причастиша» після «почто» вставлене «не приближиса и», що не підтримується грецьким варіантом, де лише: *διὰ τὴ ἐκκληρονόμησης*. Маємо й низку інших подібних прикладів різночитань, які тут і далі фіксуються вже у примітках³².

Іудейський хронограф зберігає також певну кількість не відтворених в інших редакціях початкових варіантів, що відповідають грецькому тексту. Скажімо, в І.Н.11.5 точніше передано назву – «водуу мерон'скъ», в решті списків – «морьску» або «морьские» (пор. грец. Μερρών). Далі, І.Н.18.9 – у хронографі «вписаша» (пор. грец. ἔγραψαν), у російській редакції – лексична заміна «взаша», але збережений префікс, тоді як у південнослов'янській, навпаки, замінений тільки префікс: «прѣписаше». Аналогічно, в І.Н.21.36 – «ѡ племене роувина» повністю збігається з грец. τῆς φυλῆς Ῥουβήν», натомість в інших версіях помилки (у кожній – власні). У російській редакції опущено великий фрагмент, а в південнослов'янській ім'я сина Якова,

²⁷ Пропуск: «и живите домъ оца моего» – вираз збережений у російській та південнослов'янській редакції, його відповідник у грецькому тексті: καὶ ζωγήσετε τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς μου.

²⁸ Пропуск: «яко же заповѣда гъ і'соу», пор. інші списки та грец. καθάπερ συνέταξεν κύριος τῷ Ἰησοῦ.

²⁹ Пропуск: «миноуша прѣ⁴ г'емъ . на рать», пор. інші списки та грец. διέβησαν ἐναντίον κυρίου εἰς πόλεμον.

³⁰ Пропуск: «и иже преже бѣша (неубрѣзани)», пор. інші списки та грец. καὶ ὅσοι ποτὲ ἀπερίμητοι ἦσαν.

³¹ Випущений цілий вірш: «и пусти і'сць сълы . и шедъше въ кущу в полчище . се же бѣаше скровено въ кущи . и сребро подъ ними».

³² І.Н. 2.1: «ѡслати» замість «ѡ сатина» – позначення місця, від якого Ісус Навин послав двох своїх розвідувачів оглянути землі, грец. ἐκ Σαττίν;

5.1: замість «цѣри амореистии» читається «цѣіе аравит'стии . и амареистіе»; додаткової назви «аравит'стии» немає в решті списків та в грец.: οἱ βασιλεῖς τῶν Αμορραίων.

7.14: диттографія, повторене «(по) племене боудеть . да съберете вси заоутра по (племенемъ)».

8.20: «недооумѣхъса» замість «не имѣахоу камо», грец. οὐκέτι εἶχον ποῦ.

13.24: «(снѡмъ) ѡлвѡмъ и гадовомъ» – зайве доповнення, має бути тільки «гадовомъ», грец. τοῖς υἰοῖς Γαδ.

15.1: так само, зайве «израилевъ», «снѡмъ ѡлвѡмъ июдинъ» додане у вираз «снѡмъ июдинъ», грец. υἰῶν Ἰουδα.

21.36: замість назви «мисорь» прочитується «до моря», грец. τῆ Μισόρ;

24.32: замість «стомъ» (від числівника «съто») – «с тоукомъ» («з жиромъ»), грец. ἑκατόν.

Рувима, перетворилося на назву міста: «от лев'мны / лев'мни / левминь». І таких різночитань чимало³³. Загалом текст Книги Ісуса Навина скопійований добре, редакція доволі консервативна. Саме тому старший з її списків, Архівський, і став основним у цьому виданні.

Південнослов'янська редакція

Ця редакція відрізняється від двох інших насамперед численними чужорідними вставками. У главах 3 та 5 уведено, здається, окремі паримійні читання, хоча не можна виключати вплив Історичної палей³⁴. Наприклад:

І.Н.3.17: у південнослов'янській редакції – «іереие», так само – у Паремійнику³⁵ і палеях, натомість в Іудейському хронографі та російській редакції – «жерци»³⁶.

5.13: «(нашь ли еси или) от соупостать наши» – читання відповідає Паремійнику та Історичній палей, тоді як в Іудейському хронографі, російській редакції та Толковій палей – «ратны» або «ратны наши».

5.14: «(паде ниць на земли) и поклониса» – так у Паремійнику та Історичній палей, а от в інших редакціях і в грец. (пор. ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον ἐπὶ τῆν γῆν) вказаного доповнення немає.

Виявлено цілу низку вставок з Історичної палей в інших главах. Так, в І.Н.6.17/6.16 у південнослов'янській редакції розвідувачі фігурують як «сходники наша», пор. в Історичній палей – «сходники», але в російській редакції – «прелагатая», а в Іудейському хронографі – «пре³лагатая». І.Н.9.6/9.12 – «(ѡ земля) далечные», в Історичній палей – «ѡ далечныа (страны)», в решті списків – «дальнаа». І.Н.10.12: у південнослов'янській редакції та Історичній палей місце зупинки сонця під час битви, завдяки

³³ І.Н.2.16: «въ гор'скоуу идѣта», у південнослов'янській редакції – «гороу...», а в російській повністю випущений вираз, грец. εἰς τὴν ὄρεινὴν ἀπέλθατε;

9.1: «къ соупротивнѣи доубравѣ», у російській редакції – «въ супротивнѣи...», у південнослов'янській «съпротивъ», грец. πρὸς τῷ Ἀντιλίβανω.

13.12: аналогічний випадок, «снастарофе» – у російській переставлені місцями склади: «нестанарофѣ», у південнослов'янській – «анастаротѣ», грец. ἐν Ἀσταρόθ.

15.60: «кариаѡ.вааль» – у російській заміна: «єревъ іерума», у південнослов'янській переставлені склади: «кариатвакла», грец. Καριαθβαάλ.

19.34: «да прит'кнетъ» – у російській деформоване «приидуть къ нетъ», у південнослов'янській інновація: «приблизитса», грец. συνάγει.

³⁴ Паремійник містить значні запозичення з Книг Буття та Вихід, але з решти тексту Восьмикнижжя до нього потрапили тільки окремі глави чи фрагменти. З Ісуса Навина – 3.7–17 та 5.10–15.

³⁵ Читання Паремійника наведено за виданням: Григоровичев Паримејник / упоряд. З. Рибарова, З. Хауптова. Скопје 1998.

³⁶ Подібна лексична заміна взагалі характерна для південнослов'янської редакції, не лише в частині паримійних включень.

молитві Ісуса Навина, позначене так: «*противоу фарегу*»³⁷; у російській редакції – «*прмао дебри клеонъ*» або «...*елионъ*», в Іудейському хронографі – «...*еламли*», у Толковій палей – «...*елонъ*», тобто найближче до грец. Αἰλων. Щось подібне до «Фарега» помічаємо у Хроніці Амартола: «фарага Елома» ('ущелину Єлома')³⁸, та в південнослов'янських списках інші запозичення з Амартола відсутні, відтак джерелом додатків південнослов'янського редактора слід визнати Історичну палею.

Південнослов'янська редакція містить чимало вторинних читань і є найбагатшою на лексичні заміни та доповнення. Особливо помітно це у батальних сценах, де біблійний текст доповнений новими виразами, що не мають жодних відповідників у Септуагінті. Наприклад, в І.Н.10.12, перед молінням Ісуса й зупинкою сонця, після «*съкроушишася от лица ѿля*» дописано: «*и не възмогше и потрѣбити мьчемъ тако слнь ѿце поиде къ западоу . тогда исъсь ста въ вроужіи прѣ^о гль . и възопи гль*». В І.Н.11.7 після «нападоша на ня въ гор'стѣи» додано: «*и быв'ши браны крѣп'цѣ на мно-го , и стѣчоу великоу . како не видѣти землѣ ѿ крови . и потоки^м потеци ѿ крове . и вси и^х крѣп'ци и сил'ны падоше фрѣжземъ . и вси и^х падоше безъ встатка*»³⁹.

Ця редакція поділяється на дві підгрупи, для кожної з яких притаманні власні вторинні читання. Інновацій у списках Григоровича № 1 – Севасті-

³⁷ А. Попов. *Книга бытия небеси и земли (Палея историческая) с приложением сокращенной русской редакции*. Москва 1881, с. 114 («да станеть слнце противоу Фарегу, дондеже побѣждю съпротивники»). Арх W вміщують велику вставку з цього місця Історичної палей після І.Н.6.18(6.17): «...да станеть слнце противоу фарегу . дондеже побжеоу съпротивники...».

³⁸ В. М. Истрин. *Книги временья и образья Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе*, т. 1: *Текст*. Петроград 1920, с. 112: «ре^и бо Ісѣ Навгинъ да станеть слнце на Гаваонѣ и лоуна на фарага Елома».

³⁹ Список інших інновацій, укладений на матеріалі перших 11 глав Ісуса Навина:

І.Н.5.11: після «опресноки новаа» додано «*и въ оутрѣ по пасцѣ*»;

7.1: замість «нарока» в південнослов'янській редакції – «*плѣна*», грец. τοῦ ἀναθέματος (подібні заміни – далі).

10.32 (облога міста Лахиси): після «потреби ю» додано «*безъ встатка . и сътвори еи*»;

10.34 (війна з містом Одолам): після «вояваша на на» додано «*крѣп'ко . и възє градъ въ тѣ^и днь*»;

10.36 (облога міста Хеврона): після «и вбсѣде ю» додано «*съ вои своими . и сътвори бранъ крѣпкоу оу гра^о . дондеже прѣгьатъ и*»;

11.4 (проти Ісуса Навина зібралася велика коаліція): після «изыдоша си и цри» в південнослов'янській редакції прочитуємо: «*и все страны и^х съ прѣ^олы и^х . и кнезы и^х и воєводы ихъ . и тѣм'ници и^х . и тысьщ'ници ихъ . наче^ила яззыкская изыдоше*»; після «множеством» – «*яко и прѣзи . съ*», замість «оружіи много» – «*вроужіи въ силѣ велицѣ*».

янівський № 1/1431 дуже мало, це консервативне відгалуження⁴⁰. Натомість підгрупа Рум'янцевський № 29 – Барсова № 3, характеризується яскравими різночитаннями. Лексичних замін тільки в межах глав 1–10 нараховується понад два десятки⁴¹.

Південнослов'янська редакція зберегла і початкові читання, втрачені в інших версіях. Пор., для прикладу, І.Н.2.13 – вираз «*и оживите домъ оца моего (и мтри)*», у решті списків – гаплографічний пропуск⁴², при грец. καὶ ζῶρησете τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς μου (καὶ τὴν μητέρα). Або 21.36, де правильно відтворено назву «Мисорь» – тоді як в Іудейському хронографі видозмінено «до моря», а в російській редакції немає великого фрагмента, та ін.⁴³

⁴⁰ Пор.: І.Н.1.8: «*въгодить ти се*» замість «*оугодить ти са*»;

3.2: «*скрозѣ*» замість «*сквозѣ*»;

13.3: «*аикалонитоу*» замість «*аскалонитоу*» в назві;

15.17: «*халефль*» замість «*халевль*»;

17.1: додане зайве «*зѣло*»;

23.16: лексична заміна – «*заповѣди*» замість «*завѣтъ*».

24.20: «*съзлить*» замість «*исказить*».

⁴¹ І.Н.2.1: «*вънидоста*» замість «*влѣзоста*» (і под.: 2.7, 2.23, 3.8, 3.15, 4.18, 6.23/6.22 тощо);

2.19: «*повиненъ*» замість «*грѣшенъ*»;

3.6: «*кивотъ*» замість «*ковчегъ*» (те саме в 4.9);

4.3: «*плѣцѣ*» замість «*плѣчици*»;

4.5: помилково «*на море*» замість «*на рамоу*»;

4.16: «*іереомъ носашимъ кивотъ*» замість «*жрѣцемъ въз'визаюшимъ ковчегъ*»;

4.24: «*въсегда*» замість «*в се врѣма*» (С Гр – інша орфографія: «...*врѣме*»);

5.1: «*ѡб онъ полъ*» замість «*ѡб оноу страну*» (так само 5.10);

5.1: «*въдалѣ*» замість «*подлѣтъ*»;

6.19/6.18: «*въ наслѣдие имѣнию*» замість «*въ имѣние*»;

7.13: «*добрѣ*» замість «*до оутриа*»;

7.21: «*плѣцѣ*» замість «*плѣнѣ*»;

8.10: «*оурани*» замість «*ѡбѣоутревѣ*»;

9.6а/8.33: «*пришьльци*» замість «*приходѣ*» (так само 9.8^а/8.35);

10.12: «*побѣждоу*» замість «*повоюю*»;

10.27: «*ннѣшнѣго*» замість «*днѣшнаго*».

⁴² Випущено в Іудейському хронографі та всіх списках російській редакції, крім Геннадієвської Біблії. В останній певні спільні хиби редакції виправлено завдяки звіренню з Вульгатою.

⁴³ І.Н.6.6/6.5: збережено «*(исоусъ) навинъ*», грец. ὁ τοῦ Ναυῆ – тоді як у російській редакції видозмінено «*лєвьины*» / «*лєвгыины*», а в Іудейському хронографі – пропуск; 10.23: «*(изведоша) .ѣ. црєи*», коректно відтворено два слова (подібно в Толковій палей), грец. τοὺς πέντε βασιλεῖς – натомість в Іудейському хронографі в цьому місці бачимо видозмінене «ю», у російській редакції випущені обидва слова; 15.7: збережене «*дѣбрь*» – тимчасом як в Іудейському хронографі опущений цілий вираз, у російській редакції – саме це слово, грец. τῆ φάραγγι.

Усі манускрипти південнослов'янської редакції мають характерні мовні риси. У Севастіянівському переважає сербська орфографія, у решті – середньоболгарська. Серед тих особливостей, що фіксуються в усіх рукописах і походять зі спільного протографа: І.Н.3.16 (а також 6.5/6.4 та ін.) С Гр Р БЗ – «прѣмо» замість «прамо»; 4.6 С Р БЗ – «лежоуще» чи «лежяще» замість «лежашце»; 9.12/9.18 – «топлыє» чи «топлыж» замість «теплыа»; 10.26 та 13.3 – «поути» й «пяти» замість «пяти» (міна юсів); пор. також 2.8 С Р БЗ (Гр інакше) – «леженіа» замість «лежаниа». Але головною ознакою південнослов'янської редакції є суттєве поновлення лексики та небіблійні вставки. Подібні зміни виявляють творчий підхід південнослов'янського книжника, котрий подекуди кардинально переробив початковий переклад Восьмикнижжя.

Російська редакція

Співвідношення списків *російської редакції* найскладніше. Розглядаючи її типові риси, звернімося спершу до відхилень та інновацій у всіх списках, що ведуть до протографа (наскільки він відновлюється за допомогою текстологічного порівняння). Далі виділимо збережені в російській редакції початкові читання. Після цього перейдемо до різночитань у підгрупах, *ранній* та *пізній*, а також в окремих найважливіших списках. Зокрема, увага приділятиметься не цілком типовому рукопису Троїцький № 728, що є старшим свідком Троїцького хронографа й водночас т. зв. «Хронографа по великому ізложенію».

Укладач того списку, що став спільним протографом російської редакції, на відміну від укладача південнослов'янської редакції, не був схильним до творчих переробок. Небіблійних вкраплень, а також значних за обсягом доповнень (цілими фразами) тут немає. Назагал зміни стандартні. Утрачено один великий фрагмент І.Н.21.27-22.1 (пропуск, мабуть, механічний). Опущено ще декілька виразів, наявні лексичні заміни, зміни форм та доповнення. Розглянемо, наприклад, І.Н.6.23/6.22: у російській редакції розвідувачі Ісуса Навина увійшли «въ градъ вдовы жены», тоді як у решті списків – «(влѣзоста двѣ оуноши съгладавшии) градъ в домъ жены», що відповідає грец. τὴν πόλιν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς γυναικός». У 15.60 уведена назва міста «*керевь юрума*» (яку, ймовірно, перенесено з іншого вірша – І.Н.15.52), хоча правильна – «*каріаѠвааль*», грец. *Καριαθβαάλ*. Таких розбіжностей чимало⁴⁴.

⁴⁴ І.Н.3.4: у російській редакції – «но подали *и* да *приидеть*», в інших – «но подаль да *боудеть*», грец. ἀλλὰ μακρὰν ἔστω;

6.6/6.5: «влѣзе исъсъ къ жерцемъ *левъины* / *левъиным* / *левгитомъ*» – у південнослов'янській редакції тут коректне «влѣзе ісоусъ *навинъ* къ жрьцемъ», в Іудей-

Маємо низку збережених саме в російській редакції початкових читань. І.Н.7.22 – «и пусти і^ссъ *сълы*», у південнослов'янській редакції – вторинне «*слоугы*», в Іудейському хронографі – пропуск цілого виразу, пор. грец. καὶ ἀπέστειλεν Ἰησοῦς ἀγγέλους; 9.4/9.10: гаваоніти вдалися до хитрощів «на *лоукахъ*», в Іудейському – (помилк.) «на *роукахъ*» / «...*соукахъ*», у південнослов'янських списках зміна форми «*лоукавство*» / «*лоукованіе*», пор. *μετὰ πανουργίας*⁴⁵.

У *ранній групі російської редакції* виявлено власні помилки. Скажімо, в І.Н.12.8 є зайве подвоєння з модифікацією назви: «амореа . *и мореа*»; 24.6 – «*снѡвъ*» замість правильного «*отьць*» у решті рукописів, грец. τῶν πατέρων, та ін.⁴⁶ І навпаки, саме ця група доносить до нашого часу певні

ському хронографі пропущені слова, грец. εἰσῆλθην Ἰησοῦς ὁ τοῦ Ναυῆ πρὸς τοὺς ἱερεῖς;

11.12: «повелѣ *іссъ*» (за винятком Гб, де трапляються виправлення за Вульгатою, в т. ч. усунено деякі спільні помилки російської редакції), у решті списків – «...*моисин*», грец. συνέταξεν Μωϋσῆς;

13.23: «(снѡвъ) *изль* / *илѣвъ*», у решті списків – «*роувинь*», грец. (οἰῶν) Ρουβῆν;

18.9: у російській редакції – «*възаша ю*», в Іудейському хронографі – правильне «*въписаша...*», у південнослов'янській редакції – модифікація «*прѣписаше...*», грец. ἔγραψαν αὐτὴν;

19.28: назва міста «*воль* / *воль*» – тоді як має бути «*роувъ*», грец. Ροῶβ;

22.10: «*приложиша*», у решті списків – «*придоша*», грец. ἤλθον;

23.12: «*ти тако* (сътворите съ ними)» – треба: «*ти свадбы...*», грец. καὶ ἐπιγαμίαις (ποιήσητε πρὸς αὐτοὺς);

24.17: «(въ всемъ) *въ* поустыни», у решті списків – «*поути*», грец. (πάση) τῇ ὁδοῖ;

24.26: має бути «*и вписа*», грец. ἔγραψεν, у російській редакції – «*и вса*».

24.27: у російській редакції – «*да садуть*», у решті списків – коректне «*и да боудуть*», грец. καὶ ἔσται.

⁴⁵ Подібні різночитання: І.Н.8.3: вказано 30 тисяч війська, яке Ісус послав на місто Гаї: «*л. тысящъ*», у решті списків кількість зменшено вдесятеро: «*три* тысоуща» (однакове виправлення в Іудейському хронографі та південнослов'янській редакції), грецький варіант відповідає читанню російської редакції: *τριάκοντα χιλιάδας*;

11.1: точно відтворено назву «*асорьскъ*» – пор. варіанти інших версій: «*вроурескъ*» / «*всоурескъ*» / «*асірінскъ*» / «*асирскии*» / «*асоньскъ*» та грец. *Ἀσώρ*;

19.50: у російській редакції подана точна назва «*фамнасафаръ*» – пор.: «*фам'масафаръ*» / «*гамноу и сатаръ*», грец. Φαμναθασάρ / Φαμνασαχάρ;

24.32: батько Йосифа Іаков придбав частину села «*стамъ* (агнець)», тобто «заплатив сто ягнят», в Іудейському хронографі видозмінене «с *тоукомъ*» («з жиром»), у південнослов'янській редакції невдало модифіковано форму: «*стоими*», ἀμνάδων ἑκατὸν.

⁴⁶ І.Н.6.26/6.25: стандартна лексична заміна – «*бѣмъ*», у решті списків – «*гѣмъ*», відповідно до грецького варіанта;

12.2: «на *станѣ*» замість правильного «на *странѣ*» (один зі списків ранньої групи зберіг коректне читання);

коректні читання. Так, у І.Н.15.5 слово «алоукинсько», точніше відтворює кальку з грец. ἡ ἄλυκή («солоне»), пор. у пізній групі – «алоувинсько», в інших редакціях – «алоунеско» / «аликиін'ско». У 16.10 добре збережено архаїчне і вже на час копіювання, напевно, малозрозуміле позначення шлюбного дару: «(дасть) въ смѣино»⁴⁷, ἐν φερνῆ – пор. варіації інших манускриптів: «въ смѣю» / «въ смѣи» / «въ смѣинѣ» / «ве смеинѣ». У 6.18/6.17 «сда помыслите» (так у Т2 Ун, у Дб – заміна на «егда») коректно перекладає грец. μήποτε ἐνθυμηθέντες, у пізній групі – «и да мыслите» / «и да не...», у списках південнослов'янської – «да не помыслить» або вираз випущений, в Іудейському хронографі – недоречно «εже мыслите».

Деякі початкові варіанти віднаходимо в поодиноких списках ранньої групи. Цікавий приклад є в І.Н.22.10. Риторичне повторення «(сградиша) требище . требище (велико)», згідно з грец. βομὸν ἐπὶ τοῦ Ἰορδάνου, βομὸν (μέγαν), відтворюється тільки у Троїцькому № 2, у решті рукописів – пропуск⁴⁸. Утім, у більшості випадків йдеться радше про такі читання, коли якийсь список не має відхилень, властивих для російської редакції. Тоді його текст наближається до початкових варіантів, відображених в Іудейському хронографі та південнослов'янській редакції⁴⁹.

Пізня група російської редакції, як можна було очікувати, рясніє подальшими відхиленнями від початкового четієвого перекладу Книги Ісуса

19.9: «часъ» замість правильного «часть»;

23.4: «плъна» замість «племена», грец. τὰς φυλάς.

⁴⁷ Так лише в Т2 Дб, Тр – «смѣино»; Ун – «мѣсмѣино»; у пізній групі Д Гб Б1 Нтр – «вса смѣино».

⁴⁸ Такі приклади є для Т2 Тр Дб (Ун найчастіше йде за Т2).

⁴⁹ Обидва види варіантів див., наприклад, для Доброхотова № 13 (Дб). І.Н.2.18: у російській редакції Т2 Ун Д Гб Б1 Н Пб відбулася заміна «и сестры своя», треба: «весь домъ ѿца своего» (грец. καὶ πάντα τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς σου). Дб частково зберігає вихідне читання: «и ве^с домъ свои»;

2.22: у Т2 Ун Д Гб Б1 Н Пб – «въ гору высокую», тоді як вихідне читання – «въ горьскоую» (грец. εἰς τὴν ὄρεινὴν), воно збережене в Іудейському хронографі, південнослов'янській редакції та Дб («во горьскоую»);

3.4: Дб – «ти шнѣми», збережений преславізм-сполучник «ти», у решті списків – заміна на «и» (так само в 5.6, 6.24/6.23 та ін.);

4.3: у Т2 Ун Д Гб Б1 Н Пб – «станеть тако», потрібно – «тамо» (ἐκεῖ), що збережено в Іудейському хронографі, південнослов'янській редакції та Дб;

6.20/6.19: Т2 Ун Д Гб Б1 Н Пб О – інновація «гласомъ» замість «кликновениемъ», вихідне читання збереглося в Іудейському хронографі, південнослов'янській редакції та Дб;

12.5: в Дб та Тр – «севонескъ» / «севоньскъ», що близько до початкового «севоньскъ» (пор. грец. Ἐσεβών та «севон'ска» південнослов'янської редакції). У решті рукописів російської редакції додано зайвий склад «се»: Т2 Ун – «севосеньскъ», Д – «севесеискъ», Гб Б1 Н – «севесеньскъ».

Навина. Зокрема, в І.Н.6.8/6.7 уведено вислів про жерців, відсутній у решті списків: «предидяхоу пре^о гмъ . по сем же идяхоу воини», що не має жодних відповідників у Септуагінті. Подібних варіантів багато⁵⁰. Вкрай рідкісні протилежні випадки, коли пізня група фіксує вихідні читання, котрих уже бракує в інших групах. Якщо не враховувати зовсім дрібних, як-от збереження сполучника «и», таких два. В І.Н.6.9/6.8 змальовано процесію перед узяттям Єрихона, що охоплює представників усього народу «синов Ізраїлевих», від воїнів до жерців. У російській редакції пізньої групи прочитаємо: «жерци же съзиди кличахоу», що відповідає грец. οἱ οὐραγοῦντες, у цій же редакції ранньої групи та в південнослов'янських списках тут – «...ковчегоу», в Іудейському хронографі – «...къ вечероу». У 18.12 – «и быша предѣли ихъ», у решті списків «предѣли» випущене, при грец. ἐγενήθη αὐτῶν τὰ ὄρια.

Старший список Троїцького хронографа, № 728, підтримує велику частину вторинних читань пізньої групи. Попри це, інша доволі значна частка його варіантів тотожна до ранньої групи. Що стосується ранніх читань, у кількох випадках він навіть наближається до початкових читань Іудейського хронографа чи південнослов'янської редакції, не повторюючи помилок, притаманних російській редакції загалом⁵¹. Таким чином, Троїцький № 728 посідає проміжне місце між ранньою та пізньою підгрупами. Обоє видів різночитань, і ранніх, і пізніх, немало. Щодо пізніх читань, особливо прикметною є інновація наприкінці книги в І.Н.24.29 про 27 років служіння Ісуса Ізраїлю. Додано цілий вираз. У більшості списків: «елико сътвори Ілви», – тоді як у пізній російській групі та Троїцькому № 728 доповнення: «и суди Гсъ Ізлю . лъ^м 20 и 7», яке не має грецького відповідника. Звідки воно взято – точно не встановлено. Подібна кількість років

⁵⁰ І.Н.10.1 пропущено вираз «тако же сътвори гаи и црѣо ся»;

10.33: близька лексична заміна – «помахая» замість правильного «помагая»;

18.8: «исходите и ходите (и приидете)» замість «исходите»;

19.39: «веси» замість «села» в решті списків;

19.48: «искахоу» замість «идоша»;

21.25: невиправдано повторено частину назви «Манасина . сіина».

⁵¹ Наприклад, І.Н.7.24 у Тр прочитається коректно «сына зарана» – тоді як у всіх списках російської редакції ці два слова випущені. 7.26 Тр разом із південнослов'янськими списками точно відображає назву «Емекахоръ», грец. Ἐμεκαχῶρ, натомість у російській – видозмінене «има іему кахоръ». 8.24: у Тр «мечемъ», у російській – «вгнемъ», грец. ἐν στόματι ρομφαίας. 9.7(9.13): «къ хорею», у російській – «къ херею» або ще більше деформоване «къ хероу», грец. τὸν Χορραῖον. 13.19: Тр разом з південнослов'янською редакцією – «асидофовы», у російській – «асинодифовы», грец. Ἀσηδῶθ. 24.8: «(роуцъ) ваши», у російській – «врага» / «врагъ» (τὰς χεῖρας), грец. ἕμῶν. Цікаво також, що у Тр в І.Н.11.17 – «ахиль», близько до грец. Ἀχίλ / Ἀχιλλ, а в усіх інших списках – «ахирь».

діяльності судді Ісуса вказана у грецькій «Хроніці Синкелла»⁵². Близька паралель відшукується в оповіді про Ісуса Навина з Прологу: «воеводство же люди... и соуди изльтьскыи лѣ^м 27 и страшнь ратоборець . и на мнозѣхъ ратехъ бывъ моужество свое и добронравие показавъ оумре . и погребенъ бы^с ч^стънѣ своими людьми»⁵³. Можна назвати також інші приклади наближення Троїцького № 728 до пізньої підгрупи російської редакції⁵⁴.

Ці спостереження мають значення для історії хронік, літописів та хронографічних компіляцій середньовічної Русі. У пізній підгрупі російської редакції на матеріалі П'ятикнижжя, зокрема книг Буття та Вихід, виявлено значні запозичення з пізнього виду Паремійника XIII–XIV ст.⁵⁵ Останнє дозволило датувати виникнення цієї підгрупи часом після XIII ст. Відтак зближення з нею дають підстави для датування одного з найважливіших давньоруських хронографів, Троїцького хронографа, який одночасно є старшим представником «Хронографа по великому ізложенію».

⁵² Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἔτη κζ' (Georgii Syncelli. *Ecloga chronographica* / вид. А. А. Mosshammer. Leipzig 1984, с. 175). У давньослов'янському перекладі Синкела за виданням А.-М. Тотоманової – 25 років: «владѣвъ по Моисѣи лѣ^т 20 и 5» (А.-М. Тотоманова. *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*. София 2008, с. 56).

⁵³ *Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь. Сентябрь – февраль*, т. I: *Текст и комментарии* / підгот. Л. В. Прокопенко, В. Желязкова, В. Б. Крысько, О. П. Шевчук, И. М. Ладыженский. Москва 2010, с. 14а.

⁵⁴ І.Н.9.24 (9.30): Троїцький № 728 та пізня група – «ѡвѣща», замість правильного «ѡбѣща» у решті рукописів;

10.18: у Тр та пізній російській групі – «стража» замість «стрѣщи а» в Іудейському та ранній групі, а також «стрѣгоуще а» в південнослов'янській редакції, пор. грец. φυλάσσειν ἐπ' αὐτοῦς.

10.28: пропуск виразу «яко же створиша цѣрю иерихоньску» (аналогічні пропуски у 13.13, 13.20, 13.32, 17.18, 18.16, 20.7, 22.29, 23.12, 24.15);

11.20: «ш^ссмъ» / «ісомъ» замість коректного «гмъ», грец. διὰ κυρίου;

14.11: «еще» замість «еже»;

15.24: «варофъ» / «аварофъ» у назві, замість «валофъ» (та аналогічні похибки в найменуваннях);

17.16: «в раздѣление» замість «раздоліи»;

22.20: «оу тобл» / «оу тебе» замість «оуто (се)», грец. οὐκ (ἰδοὺ);

24.12: «лоукомъ» – замість архаїчного «рожанцемъ»;

24.30: «оуспе» замість «оумре»;

24.33b (24.36): змінене число – «шс^мдес^мтъ» замість правильного «шс^м на дес^м» чи «.ій.» в інших групах.

⁵⁵ Див., наприклад, статтю: А. А. Пичхадзе. К истории четъего текста, с. 19–20; варианты пізнього Паремійника я навела з позначкою π₂ у виданні Книги Вихід: *Книга Исход. Древнеславянский*.

Додаткові джерела

Додатковими джерелами в дослідженні четієвого тексту Ісуса Навина виступають палеї. Це передовсім Толкова палея (ТП), що зберегла біблійні фрагменти в порівняно ранній версії, а також Барсовська палея початку XV ст. (Пб), де аналогічні Толковій палеї фрагменти доповнені з якогось списку. У Барсовській палеї четій текст відтворений переважно за пізньою групою російської редакції, хоча подекуди знаходимо й ранні читання. Як уже зазначалося, Історична палея (ІП) слугувала одним із джерел південнослов'янської редакції. На жаль, мені поки що залишився недоступним текст Повної хронографічної палеї, де також вміщені великі фрагменти четієвої версії.

Співвідношення з грецьким текстом

Співставлення давньослов'янського тексту з Септуагінтою спирається на кембриджське видання грецького Старого Завіту (Genesis – Nehemias) А. Е. Brooke, N. McLean 1906–1940 pp.⁵⁶ Як правило, давньослов'янський перекладач четієвого Восьмикнижжя точно й буквально слідував тексту Септуагінти. Втім, помічаємо й відхилення та помилки, спричинені неправильним чи неповним розумінням. Іноді (зокрема, в назвах) простежується некоректний словоподіл⁵⁷. Порівняємо:

І.Н.3.15 – оповідається, як сини Ізраїлеві переходили Йордан посуху. Безпосередньо перед чудом: «іѡрданъ скончевашес^я . до всего дна ємоу». У грецькому варіанті тут інакше: ἐπλήρου («наповнився»), а в Паремійнику та Історичній палеї: «исполншес^я». Близько також в Острозькій Біблії – «наполншес^я».

4.7 – Ісус Навин напучує, як кожен має навчати свого сина про перехід Йордану: «ты же повѣси ємоу яко...». Грецький вислів розгорнутіший: καὶ σὺ δηλώσεις τῷ υἱῷ σου λέγων. Точний відповідник тільки в Острозькій Біблії: «с^нови твоєм^у г^ла»⁵⁸.

⁵⁶ *The Old Testament in Greek. According to the Text of Codex Vaticanus Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Test of the Septuagint* / ред. А. Е. Brooke, N. McLean. Cambridge 1906–1940. Поки що немає нового критичного видання Josue з нової геттінгенської серії, започаткованої 1974 р. (*Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum / Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis ed.*, т. 1: *Genesis* / ред. J. W. Wevers. Göttingen 1974; т. 2: *Exodus* / ред. J. W. Wevers, за участі U. Quast. Göttingen 1991).

⁵⁷ Маємо й пропуски тексту, які тут окремо не розглядаються, оскільки в різних гілках грецької традиції також багато опущень, і досі достеменно невідомо, до списку якої групи наближався оригінал слов'янського четієвого перекладу.

⁵⁸ Варто уточнити, що ближчі до грецького тексту читання Острозької Біблії не є протографічними – вони з'явилися в результаті повторного звірення з грецьким текстом.

4.12 – племена синів Рувина, Гада та половина племені Манасії відходять на свої землі, «преидоша... *предѣлвишася* прѣ^а снѣ» Ізраїлевими. По-грецьки це сказано інакше – *διεσκευασμένοι*⁵⁹, тобто «підготовлені, екіпійовані», що в слов'янському перекладі мало б перекладатися словом «готови».

10.39 – у переліку військових здобутків Ісуса та синів Ізраїлевих повідомляється, що вони захопили місто Давір і зробили йому «яко же сътвориша *иерихоноу*». У Септуагінті натомість названо Хеврон: ...*τὴν Χεβρών* (у великій групі списків *AFGNθbcglnptwxu₂b₂AESir*: ще додано про царя міста: *καὶ τῷ βασιλεῖ αὐτῆς*). Вірогідно, давньослов'янський перекладач сплутав подібні найменування або ще перебував під враженням від яскравої сцени падіння Єрихонських стін. В Острозькій Біблії помилку виправлено і текст доповнено: «...*хеврон* и *црју* его».

11.7 – «прииде исѣсъ и вси людие *сѣциса* с ними». Пор.: грец. ὁ λαὸς ὁ *πολεμιστῆς* та «люди *воистии*» в Острозькій Біблії.

Позаяк у Книзі Ісуса Навина мовиться про завоювання та про розподіл землі, маємо велику кількість назв різних міст і місцевостей. Слов'янський перекладач інколи плутав і приєднував до назв прийменники, сполучники, артикли (або, навпаки, від'єднував частини іменників). Пор.: 11.21 та 11.22 – «вѣ акимѣ», грец. τοὺς *Ἐνακίμ*, Острозька Біблія – «енакими» (аналогічно 14.12 та 14.15⁶⁰). 13.12 – «вѣ *снастарофе*»⁶¹, грец. ἐν *Ἀστάρωθ*, Острозька Біблія – «вѣ *астароѣ*». 13.21 – «неоуи», грец. τὸν *Ἐνι*, Острозька Біблія – «*авіа*». 13.31 – «*снастарафъ* . и *снодраинъ*», грец. ἐν *Ἀστάρωθ* καὶ ἐν *Ἐδραίν*, в Острозькій Біблії – знову «вѣ *астароѣ*», далі, щоправда, дивний мікс: «и *вѣ* *снадраинъ*». 19.19 – «*канданерефъ*», найближчим є варіант списків *b* (каὶ *Δανέρεθ*) та *Gc* καὶ *Δανέρθ*, Острозька слідує за іншою гілкою – грец. *ANθlouy* *Ῥενάθ* та *O* – «*ренаѣ*». 20.7 – «*кедесень*», грец. *Κεδές* ἐν (τῇ *Γαλιλαία*), Острозька Біблія – «кедесъ, *вѣ* (галилеи)».

19.8 – цікаве позначення начебто міста: «и *галива*». Проте за Септуагінтою місцевість розташовувалася *κατὰ λίβα* («на полудень», «на оугъ»), хоча подекуди в четієвому перекладі цю саму сторону світу позначено як «вѣстокъ»). До речі, варіант Острозької Біблії видає неповне розуміння: «до *ливъ*».

Часом можна спостерігати явне слідування за іншою гілкою традиції, ніж у четієвому перекладі, про що детальніше далі.

⁵⁹ На думку А. Пічхадзе, в руках перекладача мав бути грецький рукопис з варіантом: *διεσκεδασμένοι*.

⁶⁰ 14.12 та 14.15 «вѣ акимѣ» – оі *Ἐνακίμ*, τῶν *Ἐνακίμ* – хоча Острозька Біблія не виправляє: «вѣ акимѣ», «*во* акимѣ».

⁶¹ З різночитаннями, які, втім, показують, що це вихідний варіант: *V* – «енарофѣ»; *W* – «енасторофе»; *T2* *Tr* *Дб* *Ун* *Д* *Гб* *Б1* *Н* – «енстанорофѣ»; *С* *Р* *Гр* – «анастаротѣ / *Гр* *ина~*/»; *Пб* – «естъ на рофѣ».

24.33 – наприкінці вірша є ремарка «до *сего* *жидов'скага*». Нічого подібного у грецьких списках немає⁶². В Острозькій Біблії це доповнення, типове для всіх списків четієвого тексту, очікувано випущене.

В усіх прикладах четії переклад відхиляється від грецького оригіналу. Деколи, однак, давньослов'янський текст Книги Ісуса Навина збігається з читаннями окремих гілок традиції грецької Септуагінти. Матеріалу досить багато. Однієї-єдиної сім'ї (або певного списку) поки що вказати не вдається, проте виокремлено дві основні групи, до читань яких наближається давньослов'янський варіант. Передовсім багато збігів – з унціалами *F V* ст. та *M*⁶³ *VII* ст., близькими до них мінускулами, а також ранніми перекладами (вірменським, ефіопським, сирійським)⁶⁴.

Уже в першому вірші *I.N.1.1* зауважуємо відповідність варіантам цієї групи, пор.: «моисіинѣ *раба* *гѣна* . (и рече)» і в *FMθ^babhir-Arm.Sa.Eth.Lat.Sir*: *δοῦλον κυρίου*, хоча в низці рукописів, у т. ч. в найдавніших унціалах *A* та *B*, прочитується тільки *Μωϋσῆ ἦσαν*.

5.7 – щодо переходу через Йордан та обрізання синів Ізраїлевих: «...*яже* *вбрѣза* *исѣсъ* . *яко* *съ* *коньчною* *плотию* *бръзахъ*». У більшості списків Септуагінти – лише *οὗς* *Ἰησοῦς* *περιέτεμεν*, натомість у *FM^(ms)a-diklmpqtv^(ms)xz^(ms)a₂Arm.Eth.Sir*. додано: *ὅτι* *ἀκροβυστοὶ ἦσαν*.

5.9 – про найменування міста, що зветься Галгала: «и до *сего* *дѣне*» – так у *FM^(ms)a-knpstvxxa₂-Arm.Eth.Sir*: *ἕως* *τῆς* *ἡμέρας* *ταύτης*, у решті списків тільки: *Γάλγала*, а далі наступний вірш 5.10.

⁶² *The Old Testament* / ред. А. Е. Brooke, N. McLean, т. I: *The Octateuch*, ч. IV: *Joshua, Judges and Ruth*. Cambridge 1917, с. 783.

⁶³ Сигли див.: *The Old Testament* / ред. А. Е. Brooke, N. McLean, т. I: *The Octateuch*, ч. I: *Genesis*. Cambridge 1906, с. V–VI, а також електронний ресурс кембриджського видання: *The Old Testament in Greek* / ред. А. Е. Brooke, N. McLean // Режим доступу: www.archive.org/details/p4oldtestamentin01broouoft. З передмови до видання Книги Вихід у новій геттінгенській серії (Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum, т. 2: Exodus 1991 // *University of Pennsylvania* (www.upenn.edu) // <http://ccat.sas.upenn.edu/rak/temp/Wevers-Exod-n.html>). Унціальні кодекси Септуагінти, які містять варіанти, близькі до слов'янського перекладу: *F* (*V* ст.) – Codex Ambrosianus, Milan, Ambrosian, A.147; *M* (*VII* ст.) – Codex Coislinianus, Paris, Bibl. Nat., Coislin Gr.1; *G* (*IV–V* ст.) – Codex Colberto-Sarravianus, Leyden, Univ. Libr. Voss. Gr. Q.8. Мінускули: *a* (№ 15, *X* ст.) – Paris, Bibl. Nat., Coislin Gr. 2; *b* (№ 19, *XII* ст.) – Rome, Chigi, R. VI.38; *c* (№ 38 = 376 у новій Геттінгенській серії, *XV* ст.) – Escorial, Y.II.5; *x* (№ 426 у новій Геттінгенській серії, *XI* ст.) – London, Brit. Mus., Curzon 66. Текст *Josua* повністю див.: *The Old Testament* / ред. А. Е. Brooke, N. McLean, т. I, ч. IV, с. 675–783.

⁶⁴ У цій публікації децю змінени лише спеціальні позначення давніх перекладів: *Lat.* – латинський, *Sir.* – сирійський, *Eth.* – ефіопський, *Sa.* – саїдський (один з коптських, верхньоегипетський), *Arm.* – вірменський.

5.10 – «*и стаиша с̄нве і̄лви въ галгалгъхъ*» – так у FMabce-kmnqstvxyza₂d₂-Eth.Sir.: *καὶ παρενέβαλον οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἐν Γαλγάλοις*; в інших рукописах усього цього виразу немає.

6.17/6.16 – причини помилування блудниці Раав: «*яко скрыла естъ прѣлагатаа . яже поустихомъ*» – так у FMrell Arm.Sa.Eth.Sir.^m: *ὅτι ἔκρυψεν τοὺς ἀγγέλους οὓς ἀπεστείλαμεν*, у більшості рукописів відсутне.

6.20/6.19 – про входження ізраїльтян в Єрихон після падіння стін: «...въ гра^a . кож^oо противоу себѣ . и прииша градъ» – у FΔ₈b-knpstvwxyz₂(77)Arm.Sa.Eth.Sir.^m маємо відповідне: *ἕκαστος ἐξ ἐναντίας αὐτοῦ καὶ κατελάβοντο τὴν πόλιν*, тоді як у решті списків – лише *εἰς τὴν πόλιν*.

7.18 – уточнення щодо походження воїна Ахара, який порушив наказ Господа не брати полон і був покараний: «*ахаръ с̄нъ хармиинъ . (с̄на зам'брина)*». У більшості списків – тільки 'Ахар (υἱὸς Ζαμβρί), але у групі Fi-Mabcrxtxya₂-Arm.Sir. додано саме: *ὁ υἱὸς Χαρμεί*.

8.7 – про Божу допомогу під час узяття міст: «*и предасть г̄б̄ б̄г̄ъ нашъ в роуцѣ нашии*». Подібний, хоча й дещо ширший вираз виявляємо у групі bcdghinprtwx-Arm.Sir.-M^(mg)kqv^(mg)z^(mg)Eth.: *καὶ ἐκτρίψατε τὴν πόλιν καὶ δώσει αὐτὴν κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν εἰς τὰς χεῖρας ὑμῶν*.

8.8 – настанова Ісуса воїнам у залозі: «*боуди же тако възмѣте градъ да запалите и вгнемъ . (по словеси)*». У M^(mg)bcdghiknpqrvt^(mg)-wxz^(mg)Arm.Eth.Sir. – *καὶ ἔσται ὡς ἂν συλλάβητε τὴν πόλιν ἐμπρήσατε αὐτὴν πυρὶ (κατὰ τὸ ῥῆμα)*, у решті списків відсутне.

9.21/27 – після обману гаваонітів сини Ізраїля обурені, але князі та воеводи вмовляють воїнів не карати мешканців Гаваона. Прочитуємо «*и рекоша имъ к̄нзи*» – подібно до M^(mg)Θabcqv^(mg)xuz^(mg)Arm.Eth.Sir., де *καὶ εἶπαν αὐτοῖς οἱ ἄρχοντες*, у решті рукописів цього виразу знову-таки немає.

На жаль, варіантів унціалів M та F бракує для великої частини тексту I.H., натомість далі, з 10-ї глави, слов'янський переклад часто демонструє збіг з характерними читаннями списків Gabcx. Ось декілька прикладів:

10.20 – після бою біля міста Макида вороги тікають у «*грады тврды*». Мовиться «*оуц̄л̄л̄ша w̄ нихъ . и внидоша...*», чому відповідає: Gbcikoqv^(mg)-xz^(mg)Sir. *ἀπ' αὐτῶν καὶ εἰσῆλθον*; у більшості лише *διεσώθησαν (εἰς τὰς πόλεις τὰς ὄχυράς)*.

14.13 – у відповідь Халева на прохання надати йому наділ, як обіцяв ще колись Мойсей, благословив його «*исоусъ . и рече къ нему . добре и дастъ*». У групі afginy^{a7}v^(mg)z^(mg)a₂ після 'Иησοῦς додано: *καὶ εἶπεν πρὸς αὐτὸν καλῶς*, а в основному тексті Септуагінти є тільки: 'Иησοῦς καὶ ἔδωκεν.

Зближення з групою Gabcx чи її окремими списками особливо виразні в назвах міст, де у грецьких текстах (а нерідко також і у слов'янських) багато розбіжностей. Пор.: 15.21 – «*сверъ*» / bc – *Εβερ* / G – *Εβελ* / BhqSa.Eth. – *Αρα* / W-NΘrell On. – 'Εδρα / AArm. – 'Εδραiv; Острозька Біблія – «*едрай*»

(тобто, ОБ іде за гілкою W-NΘ-AArm). Або 15.25 – «*и асоръ новии*», так тільки в Gbck-Sir.On.: *καὶ Ἀσὼρ τὴν καινὴν*. Схожих прикладів чимало⁶⁵.

18.2 – «*причастиша причастиа своего .з̄.*». В основному тексті: *ἐκκληρονόμησαν ἐπτὰ*, натомість Gbckx-Sir. розширено саме за рахунок близького слов'янському: *κατεκληρονόμησαν τὴν κληρονομίαν αὐτῶν ἐπτὰ*.

18.9 – «*идоша моужи . исходиша землю*». У більшості списків – лише *ἐπορεύθησαν (καὶ)*, а в Gbckx-Arm.Sir. додано: *οἱ ἄνδρες καὶ διήλθον ἐν τὴν γῆν*. До речі, в Острозькій Біблії тільки «*мужи*», за основним грецьким текстом.

19.27 – «*и да идетъ подельгние*». Так лише в: *abc καὶ πορεύεται τὸ μεθόριον*.

19.39 – «*по роженіемъ и*». У bSir.-cx-Arm. – *κατὰ συγγενείαν αὐτῶν*, у більшості списків цього виразу немає.

22.30 – «*тысѣщници (і̄лви)*». У bckov^(mg)xz^(mg)-Arm.Eth.Sir. – *καὶ οἱ χιλίαρχοι (Ἰσραήλ)*.

23.16 – «*и раз'гнѣвается г̄б̄ на вы яростию . и погибнете въскоръ съ земля блгъа сеа . юже дастъ вамъ*» (з деякими перестановками слів у слов'янських списках). Вихідний вираз прочитується в групі рукописів, серед яких bx та OW-Θb-hjkm-qstvxzyzb₂(71.77.84.131)-Arm.Eth.Sir.: *καὶ ὀργισθήσεται θυμῷ κύριος ἐν ὑμῖν καὶ ἀπολεῖσθε τὸ τάχος ἀπὸ τῆς γῆς τῆς ἀγαθῆς ἧς ἔδωκεν ὑμῖν*.

24.22 – «*и рекоша послуси*». Так тільки в групі bchorqvt^(mg)xz^(mg)-Arm.Eth.Sir.: *καὶ εἶπαν μάρτυρες*, в основному тексті відсутне.

Загалом у давньослов'янській Книзі Ісуса Навина помітні окремі зближення і з іншими групами грецьких списків і навіть поодинокими списками, однак систематичні збіги вдалося простежити лише з FM та Gabcx. Зовсім невиразні такі випадки, коли одна зі слов'янських гілок підтримує одну групу грецьких списків, а друга – іншу⁶⁶. Втім, докладніший аналіз

⁶⁵ Для прикладу, 15.31: «*махаримъ*» – пор.: BGachqSa.¹ – *Μαχαρείμ* / NΘob₂ – *Μεδεβηνά* / Ay – *Βεδεβηνά*. 15.34: «*назо и гонимъ*» – пор.: Gcfx-b-a-On. – *Ζανὼ καὶ Ἐγγοννεῖμ* [b – *Ἡγγοννεῖμ*] / BhrSa. – *Рацѣν* καὶ *Τανὼ* / A – *Рацѣν* καὶ *Ζανὼ*. До речі, в Острозькій Біблії тут контамінація, причому додано варіант, близький до BhrSa.-A: «*и рами^a и зано , и гон'нимъ*». 15.34: «*фаффуа*» – пор.: Gcx-b-a-On. – *Φαφφουα* / B – *Ἰλουθῶθ* / ANΘrell Arm. – *Ἀδιαθαίμ*; ОБ – «*дафьфънъ*». 18.24: «*и афни . и гаваа*» – каὶ *Γαβαά* / але: Gbc – *καὶ τὴν Ἀφνεί* καὶ *Γαβαά*. 19.13: «*и ефер касинъ*» – пор.: Gacx (γεθθα) – *Ἐφέρ* *Κασεῖν* / Bhr – *ἐπὶ πόλιν Κατασέμ* / ANrell – *ἐπὶ πόλιν Κασίμ* /; ОБ за гілкою AN – «*въ гра^a касимъ*». 21.25: «*гефремонъ*» – abcx – *Γεθρεμμών* / Bioqv^(mg)Eth. *Τεβαθά* / AΘ – *Βαιθσά* / Nv(txt)rell – *Βαιθσάυ*; ОБ за останньою гілкою – «*вефьса^m*».

⁶⁶ Див., наприклад, I.H.3.15: у більшості списків – «*въз'визающи^x ковчегъ*», а в південнослов'янській редакції та Острозькій Біблії – «*ков'чегъ завѣта г̄на*». Останні два слова маркують паримійні читання та водночас в унціалі B і низці інших списків прочитується: *τὴν κιβωτὸν *τῆς διαθήκης κυρίου**. Однак у групі унціала A: *AFMNabghiklmtotwxya₂b₂d₂Arm.Sir.^m* це доповнення відсутнє.

та висновки, мабуть, варто відкласти до появи нового критичного видання цієї книги Септуагінти.

Помилки переписувачів та різночитання

У декількох випадках можемо спробувати реконструювати помилки перших переписувачів, коли видозмінені варіанти відобразилися в усіх редакціях. Порівняння з грецьким текстом дозволяє висловити певні припущення щодо початкового вигляду четієвого перекладу. Як правило, йдеться про ймовірне спотворення в одній або кількох літерах.

І.Н. 6.26/6.25 у слов'янських списках (з певними варіаціями) прочитується «на спадшимьса меншимь», тоді як грец. – ἐν τῷ ἐλαχίστῳ διασωθέντι. Оскільки мовиться про врятованого, то, найвірогідніше, вихідний варіант – «спасшимса». Зміна однієї літери кардинально змінює зміст. Напевно, це давня помилка.

11.8 – описується місцевість: «до полъ масифеискы / масифьскъ / масифиискы на вьстоку». Натомість у грецькому тексті – πεδίον Μασσηφά, тобто «рівнина, поле». Початковим варіантом було, вочевидь, «поль».

15.7: межа йде «на часть врѣхъ (дебри)», тим часом як у грецьк. ἐπὶ τὸ τέταρτον, «чверть». Найбільш імовірно, що вихідне читання – «четвърть».

15.62: «ини гради» – так модифіковано назву *Нугадди*, початковим радше було «инигади» або «иньгади».

У різночитаннях до цього видання за традицією залучалася *Острозька Біблія*⁶⁷, але на відміну від попередніх едіцій, її матеріал я використала як контрастне тло. Ця пам'ятка XVI ст. репрезентує відгалуження пізньої групи російської редакції та ґрунтується на Генадіївській Біблії, яка зв'язана з латинською Вульгатою. Крім того, Острозьку зв'язано з іншим варіантом грецького тексту, ніж той, що свого часу слугував оригіналом для слов'янського книжника X ст. Певні приклади вже наводилися, але їх можна суттєво поповнити. В ОБ додані, випущені та змінені порівняно з четієм текстом, відновленим при зіставленні читань різних редакцій та груп, не лише окремі слова, а цілі вирази.

Пор. І.Н.2.13, де в південнослов'янській редакції⁶⁸ читаємо: «и ѡживите домъ ѡца моего . и мѣтри моего», в Острозькій Біблії – «и дадрѣте ми знаменіе истинно . како живите дом ѡца моего и мѣтре моего», грец. καὶ ζῶστέ τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς μου καὶ τὴν μητέρα μου, а в групі *Ncdhkqtz(mg)(84) Sa.Eth.Sir.^m* доповнено: καὶ δώσατέ μοι σημεῖον ἀληθινόν. Вище, в І.Н.1.6–1.7 – «оукрѣписа и възмоужаиса», натомість в Острозькій Біблії – спочатку заміна, а далі доповнення: «и бѣди силенъ ты бо раздѣлиши людемъ си^m землю ,

⁶⁷ *Острозька Біблія* / підгот. до вид. ермн. Рафаїла (Р. Торконяк). Львів 2003–2004.

⁶⁸ У російській (за винятком Гб) та хронографічній редакції пропущено частину виразу.

ею же са клахъ ѡцѣмъ ихъ дати ю и^m . толико оукрѣписа и възмѣжаи сѣло». Відтворено грец. «καὶ ἀνδρίζου· σὺ γὰρ ἀποδιαστελεῖς τῷ λαῷ τούτῳ τὴν γῆν, ἣν ὤμοσα τοῖς πατέραςιν ὑμῶν δοῦναι αὐτοῖς. ἴσχυε οὖν καὶ ἀνδρίζου». Очевидно, у протографі давньослов'янського четієвого перекладу або в якійсь із найраніших копій трапився гаплографічний пропуск (καὶ ἀνδρίζου... καὶ ἀνδρίζου). Оскільки така гаплографія характерна для всіх груп списків, вона є давньою, а отже, відновлений відповідник грецького варіанта в Острозькій Біблії – пізній⁶⁹. Подібні випадки додавання цілими виразами та віршами див.: І.Н.3.4, 3.6–7, 4.1, 7.12, 8.12–8.13, 8.14, 8.15–8.16, 8.26, 8.29, 10.14–10.15, 13.19, 14.14, 15.10, 16.5, 17.9, 18.13, 18.18–18.19, 19.12, 19.48, 21.13–21.15, 21.21, 22.8, 22.18.

Про розбіжності грецького оригінала давньослов'янського четієвого перекладу та використаної в колі острозьких книжників версії свідчать певні лексичні заміни. Наприклад, у давньослов'янських списках усіх редакцій І.Н.9.4/9.10 старий обшарпаний одяг жителі Гаваона несли «на рамѣхъ своихъ», а в Острозькій Біблії його покляли «на фслы свои». Чому так? Річ у тім, що у грецьких списках є відмінність в одній літері: BFbcd – ἐπὶ τῶν ὤμων αὐτῶν (цьому відповідає «рамѣхъ»), AM(txt)NΘagi¹Imoxyz(mg) b₂ – ...ὄμων... («фслы»). Аналогічно – 14.8 та ін.

Проте особливо яскраві відхилення маємо у варіаціях назв міст і місцевостей. Див.: І.Н.15.28 – «холоасода», пор.: BGbb*ch – Χολασεωλά, q – Χολασσοδά, Eth. – *Cholasoeda*, Острозька Біблія – «асарсѣла», за іншою гілкою грецької традиції: AΘ tell Arm. – *Ἀσαρσοῦλά*.

17.7 – «снѣва анафовъ», див.: BhrEth.^f – υἱὸν Ἀναθ та Gbb*c-Sa.^t – ...Ἄναθ, Острозька Біблія – «сихемовымъ», як у ANΘv(mg)z(mg) tell Lat.On. – ...Συχέμ.

18.24 – «аммона», за Gbc – Ἄμμωνα, в Острозькій Біблії – «каѣираминъ», за ANΘ tell 71.Arm.Lat. – *Καφραμίν*.

19.33 – «адамьми», близько до bckx – Ἀδεμμή, в Острозькій – «Арме», як у B-ANΘhilmoquyb₂ – Ἀρμέ / Ἀρμαί.

19.34 – «манасиу», за b'b*c – Μανασση, в Острозькій – «асиръ», за основним текстом Bhq-ANΘ tell Arm.Sa.Sir.On. – Ἀσίρ.

21.25 – «гефремонъ», за abcx – Γεθρεμμών, в Острозькій – «вѣтѣса^m», пор.: AΘ – Βαιθσά та Nv^(xt) tell – Βαιθσάν.

Аналогічні читання див. також: І.Н.7.2, 10.29, 12.20, 13.12, 13.27, 15.3, 15.30, 15.34, 15.37, 15.38, 15.39, 15.44, 15.46, 15.51, 15.54, 15.59^a, 17.2, 17.7, 18.15, 18.22, 18.25, 18.26, 19.3, 19.15, 19.19, 19.25, 19.27, 19.30, 19.33, 19.45, 21.27, 21.32, 21.34, 21.37.

⁶⁹ Окрім того, в ОБ напочатку «бѣди силенъ» замість «оукрѣписа», хоча друге «оукрѣписа» залишилося наприкінці. Все ж це також засвідчує втручання редактора.

Як бачимо, текст Острозької Біблії в жодному разі не варто залучати до реконструкції початкового четієвого перекладу, але він слугує контрастним тлом, на якому добре виявляються особливості роботи давньослов'янського перекладача.

Археографічні засади публікації тексту

У нашій публікації давньослов'янського тексту Книги Ісуса Навина за основний список обрано Архівський⁷⁰, який є старшим списком Іудейського хронографа, протографічний текст якого практично не має чужорідних вкраплень⁷¹ і репрезентує консервативну редакцію повного / четієвого перекладу. Попередня публікація Діліани Атанасової 1996 р. здійснена за списком Троїцький №2. На відміну від цього болгарсько-німецького видання, я не робила спроб відновити глаголичний протограф перекладу⁷² і сягнути ІХ чи Х ст. Як видається, на цьому етапі досліджень така глибока реконструкція ще не на часі. І все ж таки певні реконструктивні елементи внесено (за допомогою стандартних графічних позначень). Якщо в Архівському є пропуск тексту, відновлений за іншими списками, то він уводиться у квадратних дужках []⁷³. Явно видозмінені слова та вирази взято у фігурні дужки {}. Система дужок дозволяє мінімізувати втручання в текст основного рукопису й водночас застосувати елементи реконструкції. Якщо Архівський протистоїть усім спискам включно з Варшавським, такі емендації зроблені без покликань. Якщо інновації Іудейського хронографа суперечать читанням російської та південнослов'янської редакцій, чи й обох разом з Віленським списком, то номери таких важливих для розуміння текстології покликів виділено графічно шрифтом bold. Іноді читання видозмінено в усіх списках, але відновлюється впевнено, в такому разі у критичному апараті на початку зазначається: *reconstr*, а далі наведені читання рукописів.

⁷⁰ Новий опис: I. Lemeškin. *Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus)*. Vilnius 2009, с. 74–94.

⁷¹ Додатки з Історичної палей в Архівському вписано дрібнішим почерком на залишених писцем вільних місцях та берегах рукопису. Другий список – Віленський – їх не має, але під впливом південнослов'янської редакції в ному з'явилися підзаголовки та окремі різночитання. Поза цим, у біблійній частині хронографа визначено мінімальні (поодинокі) домішки з Паремійника, що показано на матеріалі Книги Вихід у: *Книга Исход. Древнеславянский...*

⁷² Див.: D. Atanasova. *Das Buch Joshua*. Кожен розворот складається з глаголичної реконструкції (ліворуч) та кириличного набору (праворуч), де орфографія не відповідає основному списку кінця XIV ст., бо архаїзована за нормами давнішого часу.

⁷³ Орфографія поданого у квадратні дужки [] тексту відтворена за тим списком, що наводиться в покликанні першим (наприклад: Т2 Ун Дб Д Б1 Н Пб – за Троїцьким № 2, ex C Гр Р – за Севастіянівським, ex P БЗ + C Гр – за Рум'янцевським).

У переліку варіантів спершу вказані версії найближчих до Архівського, тобто Варшавського та Віленського списків Іудейського хронографа, потім списків російської редакції (ранньої й пізньої груп), південнослов'янської редакції та палей. Барсовська палея, якщо вона відображає читання російської редакції, замикає її групу. Грецький текст поданий наприкінці. Він фіксується переважно тоді, коли розбіжності в усіх редакціях або одна з гілок містить коректне читання, на противагу решті списків. Останньою фігурує Острозька Біблія. Як уже зауважувалося, цю пізню версію залучено не з метою реконструкції чи уточнень, а для контрасту з давньослов'янським четієм перекладом. Її варіанти включаються за умови, що вони буквально відтворюють грецький текст, або, навпаки, відповідають іншим, аніж для четієвого перекладу, гілкам грецьких списків⁷⁴. Але там, де в Острозькій Біблії читання тотожні російській редакції чи її пізній групі, сигл О замикає цю сім'ю в цілому або її пізню групу.

Текст переданий у дещо спрощеній орфографії: не розрізняється «i» та «ï», не вживається «o очне» та деякі інші спеціальні позначення, зокрема діакритика. Виняток становлять титло (~), паєрок (') та подвійна варія (^^), що в рукописах часто замінювала виносне «и». Виносні позначено як літери з верхнім індексом (наприклад, «^h» у: «бл^hть», «^c» у «г^c»). Відтворено давню пунктуацію. Кіноварні літери та заголовки виділяються шрифтом *bold*. У різночитаннях не бралися до уваги стандартні фонетико-орфографічні явища⁷⁵. Проте варіанти, що надають інформацію про характерні риси списків⁷⁶, відображені в критичному апараті. Якщо у групі слов'янських списків усередині різночитання незначні, то рукописи з такими відхиленнями перераховуються після знака «+», а самі варіанти наводяться у косих дужках (наприклад, «Д Гб Н Пб О + Тр даю вам /Тр да^m» означає, що Троїцький № 728 примикає до пізньої групи, однак у цьому виразі замість «даю» в ньому є «да^m»). У разі змін лише в частині слова застосовується знак «~» (наприклад, «Т2 Тр Ун Дб + Д Гб Б1 Н Пб вземше /Д Гб Б1 Н ~мши» означає, що у групі Д Гб Б1 Н, порівняно з іншими списками російської редакції, змінено закінчення). Варіанти у рукописах Септуагінти чи Толкової палей подаються через скісну (/)⁷⁷. Нумерація в Септуагінті та російському Синодальному перекладі й українському перекладі Івана

⁷⁴ У таких випадках наведені й грецькі відповідники.

⁷⁵ Такі, як-от стандартні варіації у: б̄ / б̄г̄, изрль / ӣль / ӣль / ӣрль, м̄внсии / м̄оис̄и / моиси, ̄его / его / его / ег̄w та под.

⁷⁶ Зокрема, цокання, акання: «цветаше» замість «цветаше»; «породованіє» замість «порадованіє» тощо.

⁷⁷ Наприклад, І.Н.4.1: καὶ *ε̄πει συνετέλεσαν πᾶς ὁ λαὸς διαβαίων τὸν Ἰορδάνην, καὶ *ε̄ϊπεν / b̄jkl̄na_zArm. om. *-*. Або Babd... αὐτοῖς / AFM̄N̄cefh̄ijlosv̄xyzArm.Eth./-Sir:-mq: αὐτοῖς Ἰησοῦς.

Огієнка подекуди не збігається, тоді номери віршів перелічені також через скісну риску.

Насамкінець хочу щиро подякувати за допомогу в роботі при підготовці цієї книги Анні Пічхадзе, Марії Корогодіній, Іллі Лемешкіну, Наталії Білоус, Вадиму Лур'є, Олександрові Кулику, Франсісу Томсону, Марчело Гардзаніті, Інес Гарсія де ла Пуенте, Сергію Темчину (Сергеюсу Тимчінасу), Володимирові Александровичу, а також працівникам відділів рукописів Бібліотеки імені Врублевських Аакадемії наук Литви (Вільнюс), Бібліотеки Російської Академії наук (Санкт-Петербург), Державного історичного музею (Москва), Національної бібліотеки у Варшаві, Російського державного архіву давніх актів (Москва) і Російської державної бібліотеки (Москва).

БІБЛІОГРАФІЯ

Використані рукописи та сигли рукописів

Іудейський хронограф

- A → Архівський список Іудейського хронографа, РГАДА, ф. 181, оп. № 1, збір. МГАМИД, № 279/658, XV ст. Книга Ісуса Навина – арк.169a–183b¹. Основний список
- W → Варшавський список Іудейського хронографа, Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, BOZ, сім. 83, 1-ша пол. XVI ст., с. 563a–612a (пагінація посторінкова)
- V → Віленський список Іудейського хронографа, Бібліотека АН Литви, F 19–109, 1-ша пол. XVI ст., арк. 203v–222v.

Російська редакція, рання група

- Дб → Доброхотова №13, ОР БАН, біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств (без закінчення, уривається на 4 Цар.19.4), XVI ст., арк. 176–197v.
- T2 → Троїцький №2, ОР РГБ, ф. 304.I, біблійний збірник книг Ісуса Навина, Суддів, Руфи, наприкінці вписано короткий хронограф, кін. XIV ст., арк. 1–55v.
- Тр → Троїцький №728, ОР РГБ, ф. 304.I, список Троїцького хронографа (без початку, відсутнє П'ятикнижжя, перші 6 глав Ісуса Навина скопійовані за текстом Толкової палей), поч. XV ст., арк. 1a–20d.
- Ун → Ундольського №1, ОР РГБ, ф. 310, збірник біблійних книг (Восьмикнижжя, 1–4 Царств, Премудрості Соломонової, Естер) та частини Троїцького хронографа; ост. чв. XV ст., арк. 139–155v.

Російська редакція, пізня група

- Б1 → Барсова №1, ОР ГИМ, біблійний збірник Восьмикнижжя, XV ст., арк. 205d–229d.

¹ Тут і далі вказано аркуші, на яких знаходиться текст Книги Ісуса Навина.